

## Waarom dit boek?

Waarom dit boek? Ik zal proberen het uit te leggen.

Mijn moeder vereerde Willem Mengelberg. Zoiets laat zijn sporen na. Op mijn zestiende kocht ik de Mengelberg-Matthäus. Het beluisteren daarvan vormde jarenlang een ingewikkeld ritueel, dat zich plechtig voltrok in het ouderlijk huis van een gelijkgestemde medescholier. Tot mijn vreugde bevindt hij zich onder de aanwezigen.

Echte Mengelberg-aanhangers hielden er toen hun eigen opvattingen op na. Eduard van Beinum was geen Willem Mengelberg. Soms speelde het orkest nog wel eens op ouderwets niveau, maar dat was dan onder leiding van een gastdirigent: 'ze kunnen het nog wél' klonk het dan. De Mengelberg-aanhangers hadden weinig begrip voor de kwaliteiten van Van Beinum. Over Mengelbergs oorlogshouding was men niet veel genuanceerder. Mengelberg was een muziekgenie en had geen verstand van politieke kwesties. Andere dirigenten hadden ook foute dingen gedaan en werden lang niet zo zwaar gestraft. Verklaringen die mij op den duur niet bevredigden.

Mijn belangstelling had nog een andere reden. Mengelberg overleed drie maanden voordat zijn dirigeerverbod om was. Zijn idee – één afscheidsconcert nog met 'zijn' orkest – is dus nooit doorgegaan. Zijn verguizing kreeg in de loop der jaren steeds scherpere trekjes. Anno 2015 denken

Frederik Heemskerck

veel critici nog dat Mengelberg een nationaal-socialist was, of dat hij de Joodse musici uit zijn orkest 'liet verwijderen'. Of zij verwijten hem – zonder begrip voor de dwangpositie van Nederlanders tijdens de bezetting – dat hij berustte in het verbod muziek van Joodse componisten uit te voeren.

Beide partijen wisten/weten dus niet precies hoe de vork werkelijk aan de steel zat. Oorzaak: de berichtgeving was toen nog gebrekkig. Er heerste papierschaarste en de meeste aandacht werd opgeëist door de wederopbouw en de Indonesische kwestie. De kranten volstonden met een kort persbericht. En ook naderhand is er geen enkele complete analyse verschenen van de zaak. Dat alles bracht mij ertoe eens precies uit te zoeken hoe die in elkaar zat.

Ik heb bij het schrijven veel gehad aan het dossier van Mengelbergs advocaat, Mr. J.A.J. Bottenheim uit Amsterdam. Deze was kennelijk van het historisch belang van 'zijn' zaak doordrongen, want hij zorgde ervoor dat het dossier na zijn dood uiteindelijk terecht kwam bij het Nederlands Muziek Instituut in Den Haag. Dat staat onder leiding van Mengelbergs biograaf Frits Zwart, wiens tweede deel we met spanning tegemoet zien en van wiens gezaghebbende eerste deel (over de periode 1871–1920) ik dankbaar gebruikt gemaakt heb bij het schrijven van het eerste hoofdstuk, over Mengelbergs glorieperiode.

FREDERIK  
HEEMSKERCK

Boom

DOSSIER  
WILLEM MENDELBERG

Dat geldt ook voor Pauline Micheels' belangrijke boek *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk*, dat ik vaak raadpleegde bij het schrijven van het tweede hoofdstuk, over de bezettingjaren.

In het boek leest u meer dankwoorden. Uitdrukkelijk moeten hier worden genoemd: uitgever Geert van der Meulen, die zijn vertrouwen uitsprak in het boek, redacteur May Meurs die mij met haar engelenlengeduld de fijne kneepjes bijbracht van de finishing touch bij het schrijven en Anne Meijer die de publiciteit voor haar rekening nam, deze bijeenkomst daaronder begrepen. Maar haar taak is nog niet ten einde: het boek moet zijn weg naar de lezer ook nog weten te vinden. En dan heb ik de voortreffelijke vormgeving van Bart van den Tooren nog niet eens genoemd.

#### Korte inhoud van het boek

Mengelberg trad in 1895 aan als dirigent bij het Concertgebouworkest. Hij was toen 24 jaar. De jongeman manifesteerde zich meteen als een strenge leider, die prijs stelde op tucht en orde. Anders geformuleerd, het was een doordrammer die altijd maar weer bezig was het volmaakte te bereiken. Maar daarmee tilde hij het orkest

wel naar een ongekend niveau, wat leidde tot vele artistieke hoogtepunten.

In de jaren twintig kwam Mengelberg uit de bus als de meest populaire Nederlander. Men was trots op zijn internationale successen. Hij was van 1922 tot 1928 vaste dirigent van de New York Philharmonic. Sinds 1922 werden er plaatopnamen van hem gemaakt en via de AVRO waren zijn uitvoeringen ook in de huiskamer te horen. Het droeg allemaal bij aan zijn status van volksheld, uniek voor een dirigent van klassieke muziek.

#### Bezetting

Tijdens de meidagen van 1940 zit hij voor een kaakoperatie in Frankfurt. Als hij uit de verdoving ontwaakt, mag hij als burger van een vijandelijke mogendheid niet meteen terug naar Nederland. Daarom gaat hij eerst naar Bad Gastein (Oostenrijk), en dan naar Berlijn. Daar geeft hij begin juli een interview aan het NSDAP-blad de *Völkischer Beobachter*, dat op 11 juli door *De Telegraaf* bijna integraal in het Nederlands wordt gepubliceerd. Mengelberg:

*Toen de wapenstilstand gesloten werd, bleven wij de beele nacht op; het was in Bad Gastein en al was ik er tienmaal voor de kuur, wij zetten ons met*

*alle vrienden, lieten champagne komen en vierden dit grootsche uur. (...) De wereldgeschiedenis zal dat bevestigen: Europa komt in nieuwe banen.*

Het artikel slaat hier in als een bom, en dan nog niet eens vanwege de Germanismen. Mengelberg brengt met champagne een dronk uit op de capitulatie van het Nederlandse leger, zo interpreteerde men het woord 'wapenstilstand'.

In november 1940 viert de nationaal-socialistische organisatie Vreugde en Arbeid zijn oprichting met twee concerten. Mengelberg dirigeert die niet alleen, hij voert het woord op een persconferentie en er verschijnt een foto in de krant, waarop hij een vriendschappelijk gesprek lijkt te voeren met Rijkscommissaris Seyss-Inquart – een groot muziekliefhebber. Er verschijnen in die periode meer foto's in de krant van Mengelberg met Duitse bobo's.

Ik noem hier alleen de belangrijkste feiten die Mengelberg verweten worden. In 1942 wordt hij lid van de Kultuurraad, een college dat het 'foute' Departement van Volkvoorlichting en Cultuur van advies moet dienen. Tot medio 1944 maakt hij vele buitenlandse tournees. Naast Duitsland dirigeert hij in Duitse satellietstaten als Oostenrijk, Hongarije, Roemenië, Frankrijk en Italië. In 1942 speelt het hele orkest onder zijn leiding in Wenen t.g.v. het 100-jarig bestaan van de Wiener Philharmoniker. Tijdens de oorlogsjaren is hij eigenlijk nog maar sporadisch in Nederland te vinden. Na een serie concerten in Parijs, in juni 1944, trekt hij zich voorgoed terug in zijn huis in Zwitserland, de Chasa Mengelberg.

#### Kunstenarszuivering

Na de bevrijding beslist het Militair Gezag dat de Nederlandse kunstenaars niet mogen werken voordat zij zijn 'gezuiverd'. Een zgn. ereraad moest beslissen wanneer

de kunstenaar weer aan het werk mocht. Voor Mengelberg heeft de ereraad weinig woorden nodig:

*deze [heeft zich] zich dermate [...] schuldig gemaakt aan voor een man van zijn positie ontoelaatbare handelingen in strijd met de nationale eer, dat hij nooit weer den dirigeerstaf in Nederland behoort op te heffen.*

Omdat de uitspraken van de ereraden kritiek oproepen komt er begin 1946 de Wet Zuivering Kunstenaars. Daarin staan de feiten omschreven die (met terugwerkende kracht) tot een maatregel kunnen leiden. Kort samengevat: het was de kunstenaar verboden zich op wat voor manier dan ook 'opzettelijk' of 'door schuld' in dienst te stellen van de vijandelijke propaganda. De nieuwe wet schept ook de mogelijkheid dat veroordeelde kunstenaars hoger beroep aantekenen bij een Centrale Ereraad, een hoger beroeps college dus, dat alleen maar uit juristen bestaat. En dat doet Mengelberg. Hij is daarover benaderd door de Amsterdamse advocaat Mr J.A.J. Bottenheim, ik noemde hem al.

Bottenheim probeert meteen voor Mengelberg weer een paspoort te regelen. Het oude is verlopen en Buitenlandse Zaken wil het niet vernieuwen. Mengelberg moet toch zelf voor zijn zaak uit Zwitserland kunnen overkomen? Ook de Centrale Ereraad doet een beroep op het ministerie. Het onderwerp komt zelfs ter sprake in de ministerraad. Maar de zaak-Mengelberg ligt politiek zo gevoelig dat men zijn toevlucht zoekt tot een schijnconcessie. Mengelberg kan een paspoort krijgen goed voor één enkele reis naar Nederland, maar dan mag hij niet naar huis terug. En daar past Mengelberg voor. Dus verschijnt hij niet bij de behandeling van zijn zaak.

Koningin Wilhelmina heeft zich al jarenlang groen en geel geërgerd aan Mengel-

5. Juli 1940 \* Nr. 167 \* Seite 6

#### In Berlin traf ein:

### Willem Mengelberg aus Amsterdam

Seiner privaten Lebensführung fehlt jede zeremonielle Geste des üblich weltberühmten Mannes. Er sitzt da, schmachtet seine Zigarre, trinkt unternen Kaffee, als ob er in der holländischen Heimat nie anderen getrunken hätte. Und fühlt sich außerordentlich wohl, daß er hier in Berlin ist und die Philharmoniker dirigieren wird.

Eigentlich wollten wir nur von der Musik reden. Von Konsergebou, der "Philharmonie" Amsterdams, von den jüngeren niederländischen Komponisten Soper (sprich Feider), Boormalen, Sodings und Rudi und Karl Mengelberg (Welter und Keffe) hätte man viel zu erzählen gehabt.

Personen und Kreise, die anders orientiert waren, aber was ich höre, das läßt erkennen, daß auch diese schon reichlich viel gelernt haben. Geküh, unser Leben hatte viel Verbindung mit dem Weiten, diese Verbindungen sind zerstück, auch der Einfluß weltlicher Kultur ist unterbunden — aber...

Er lehnt sich zurück in den Sessel, schiebt mich durchdringend an:

"Aber ich finde das gar nicht so schlimm. Stellen Sie sich mal vor, das wäre anders gekommen. Und das wäre viel schlimmer für das niederländische Kulturleben gewesen. Wir sind doch gerade mit Deutschlands Geistesleben immer besonders eng verbunden gewesen. Und wenn der Weiten



*Völkischer Beobachter, 5 juli 1940 (NMI/HGA)*

bergs oorlogsgedrag. Om dat in bredere kring bekend te maken, beveelt zij twee maanden vóór de eerste zittingsdag de 'terugname' van Mengelbergs gouden Huisorde van Oranje, omdat hij door zijn houding 'de vaderlandse zaak heeft geschaad'. Alle kranten nemen het persbericht over.

### Beslissing

De Centrale Ereraad wijdt zes zittingsdagen aan de zaak. Er worden 26 getuigen gehoord en op de laatste dag houdt Bottenheim zijn pleidooi. Daarin betoogt de advocaat dat Mengelberg bij de hem verweten gedragingen een hoger doel nastreefde, namelijk het voortbestaan van het Concertgebouworkest.

Volgens de Wet Zuivering Kunstenaars kan dat, maar dan moet je zo'n verweer wel een beetje hard, oftewel 'aannemelijk' maken.

Mengelberg wordt 'vrijgesproken' van de champagne-kwestie. Maar Mengelberg heeft zich niet genoeg afzijdig gehouden van de Duitsers en is zich "buiten de grenzen van het te enenmale noodzakelijke" met hen gaan inlaten. De krantenfoto's, de Vreugde en Arbeid-concerten en met name ook de buitenlandse tournees leveren op: het zich in dienst stellen van de vijandelijke propaganda.

Heeft Mengelbergs zich 'opzettelijk' in dienst gesteld van de vijandelijke propaganda of had hij daaraan alleen maar 'schuld'? De Raad vindt dat er geen sprake was van 'opzet' maar van 'schuld'. Motivering: a) Mengelberg had niet veel verstand van politiek, b) hij heeft nooit enige nationaal-socialistische gezindheid gehad, c) hij koesterde een zekere liefde voor Nederland en de Koningin en d) hij zich heeft meermalen

bij de autoriteiten ingezet voor de zestien Joodse orkestleden. De Centrale Ereraad legt Mengelberg toch een 'verbod van beroepsuitoefening in het openbaar' op voor de tijd van zes jaar, dat eindigt op 1 juli 1951.

## Mengelberg voor 6 jaar uitgesloten

### Uitspraak van de Centrale Ereraad

De Centrale Ereraad voor de Kunst heeft heden uitspraak gedaan in het hoger beroep, door prof. dr. Willem Mengelberg ingesteld tegen de uitspraak door de Ereraad voor de Muziek dd. 2 Juli 1945, waarbij hem een verbod werd opgelegd de dirigentsrol in Nederland weer op te heffen voor de duur van het leven. Uitspraak doende vernietigde de Centrale Ereraad de uitspraak door de Ereraad voor de Muziek en nam ten aanzien van hem de navolgende maatregel: Verbod van beroepsuitoefening in het openbaar in iedere vorm, daaronder begrepen het lidmaatschap of bestuurslidmaatschap van enige beroepsvereniging voor de tijd van zes jaar, welke geacht moet worden te zijn ingegaan op 1 Juli 1945 en mitsdien zal eindigen op 1 Juli 1951.

### De incriminerende feiten

De Centrale Ereraad overwoog in de eerste plaats een diepgaand onderzoek te hebben ingesteld met betrekking tot het "interview" in de "Völkischer Beobachter" van 17 oktober 1947. De kunstenaar heeft tijdens een persconferentie te 's-Gravenhage in 1942 de Duitse "Kulturreferent" dr. Bergfeld toegedronken en zich prijzend over diens werk hier te lande uitgelaten, daarbij de hoop uitsprekende, dat deze nog lang in Nederland zou werkzaam zou zijn. *Nieuwe Rotterdamse Courant, 21 oktober 1947 (NMI/HGA)*

### Mengelbergs reactie

Mengelberg is net aan het herstellen van zijn herniaoperatie als Bottenheim de uitspraak doorbelt. Dankzij zijn vriendin Jenny Mollinger krijgen we een glimp te zien van van Mengelbergs reactie. Ik citeer uit haar brief aan Bottenheim:

*Tien minuten na uw telefoontje hadden Marianne [Günther] en ik ons voldoende beheerscht om samen naar boven te gaan en den Baas, die daar in de beste stemming nog rondliep, de Jobstijdung te melden. We lieten hem eerst gaan zitten en namen hem tusschen ons in. Nooit vergeet ik zijn veranderde blik, terwijl hij zei: 'Dan ben ik 79...' Zoals hij je echter wéér voor het onverwachte zet, was nu de reactie: niet inzakken! Hij draagt dit leed zéér dapper en waardig. [...] Het is ontroerend voor wie het meemaakt. Daarbij is zijn pianospel nog rijker geworden, nog bloeiender. Zoo kent bijna niemand het. Ik had 'n felle, wat schelderige uiting na 't bericht verwacht. Antwoord van hem: een zeer weemoedig, heel vaag glimlachje en neeschudden met het hoofd. Ik zei iets van: keer Holland nu den rug toe. Een dag later gaf hij 't*

*antwoord in muziek: laschte regels in van 't Wilhelmus in zijn eigen melodien, maar zoo teer, zoo zacht, dat 't klonk alsof je ze in je slaap hoorde van een verre Hollandsche klokke-toren in den mist.*

Mengelberg overlijdt op 22 maart 1951, dus een paar maanden voordat zijn uitsluiting voorbij is.

### Terugblik

De Centrale Ereraad legde Mengelberg een opvallend lange uitsluiting op, zeker wanneer men in aanmerking neemt dat hij geen 'opzet' had gehad maar 'schuld'. Wat zou de Raad tot zo'n strenge beslissing hebben bewogen? In het boek noem ik een paar mogelijkheden.

Mengelberg zelf was in zijn eigen proces de grote afwezige. En juist dat laat een onbevredigd gevoel achter – en onbeantwoorde vragen. Wat ging er nu echt in de man om? Was hij net zo kinderlijk naïef als zijn intimi beweerden? Of lag het ingewikkelder? De historicus Jan Bank zoekt het bij Mengelberg in een combinatie van factoren: bewustzijnsvernauwing, gecombineerd met een bedenkelijke dosis artistiek opportunisme. Mengelberg vereenzelvigde zich, aldus Bank, met de Duitse toonkunst en gaf daarmee voedsel aan een 'muzikaal-politieke Kulturkampf'. Banks conclusie: 'In die betekenis is er in de jaren 1945–1951 meer aan de hand geweest dan een opwindende zuiveringsaffaire.'

Een getuige, de cellist Henk van Wezel, had het kernachtig gezegd: 'Men kon net zo goed tegen een boek iets zeggen, hij meende dat hij onder en boven de wet stond.' Er waren er die het toch probeerden. In 1940 had Mengelbergs beste vriendin, violiste Ellie Bijsterus Heemskerk, scherp ingezien hoe Mengelberg al meteen na het begin van de oorlog de verkeerde weg had gekozen. Naar aanleiding van een interview in *De Telegraaf* van 2 augustus

1940 zette zij haar gedachten daarover op papier, in een brief aan Mengelberg. De kladversie is later in haar archief aangetroffen. Of de brief Mengelberg ooit onder ogen is gekomen, weten we niet. Aan duidelijkheid liet de boodschap niets te wensen over:

*U zegt in uw interview dat u pro-Duits is en daar 't recht toe heeft. Zeker, tot 10 mei had ieder vrij Nederlander 't recht pro-datgene te zijn waar hij zelf voor voelde. Maar nu kan een goed Nederlander na datgene wat Duitsland ons heeft aangedaan dat niet meer zijn. Dit hele regime is op leugens gebouwd. Daarom zijn zoveel miljoenen tegen dat regime. Nazi is synoniem voor brutaal geweld, list en leugens. [...] Ik ben overtuigd van uw goede bedoelingen, maar er is een verschil tussen correct en beleefd en buigend en onderdanig, tussen aanvaard en tijdelijk berusten en toejuchten. Uw grote vergissing, uw tragedie ligt daarin dat u meent dat uw en ons aller belang en ook dat van het gebouw ligt bij Duitsland, terwijl het in Nederland ligt en nog meer in een vrij Nederland. De oorlog is nog niet uit en zal misschien heel anders eindigen dan u denkt.*

Lang niet iedereen had de verderfelijke eigenschappen van het nazi-regime zó snel in de gaten als Ellie Heemskerk, zeker Mengelberg niet. Maar hij blééf doorgaan op dezelfde weg, ook nadat voor elke fatsoenlijke Nederlander duidelijk was geworden hoe verkeerd die was – en dat heeft nog steeds iets onverklaarbaars. Vroeg hij, die in de oorlog regelmatig in de bres sprong voor landgenoten die in grote nood zaten, zich dan helemaal niet af waardoor die nood werd veroorzaakt? Had hij werkelijk niet in de gaten dat daar een misdadig politiek systeem achter zat – en dat hij met zijn doen en laten dat systeem in de kaart speelde? Het zijn vragen die bij de behandeling van de zaak-Mengelberg helaas nooit gesteld konden worden.

Zo eindigt het boek.